

Рудь О. М.

кандидат філологічних наук, доцент
кафедри української мови і літератури
Сумського державного педагогічного
університету імені А. С. Макаренка

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ МОДЕЛІ СКЛАДНИХ
ПРИКМЕТНИКІВ З ДРУГИМ КОМПОНЕНТОМ ІЗ СЕМОЮ «ДІЯ»
(на матеріалі української поезії XX століття)**

У статті аналізуються структурно-семантичні моделі складних прикметників, другий компонент яких містить сему “дія”. Матеріалом дослідження слугували прикметникові композити, дібрані із поетичних збірок поетів XX століття.

Зазначається, що в українській поезії використовуються як узуальні складні прикметники, так і індивідуально-авторські утворення, які виникають на базі існуючих у мові слів за усталеними в сучасній українській мові словотворчими моделями. Індивідуально-авторські прикметникові утворення відзначаються складнішою семантичною структурою, що зумовлюється як складнішою словотвірною структурою, так і контекстуальним оточенням, під впливом якого у похідних одиницях з’являються додаткові семи. Виникнення індивідуально-авторських композитних прикметників у поетичній мові викликано намаганням поета відкрити в слові нові значення, необхідністю передати одним словом складну ознаку, властивість, прагненням донести до читача всю складність і багатогранність поетичного образу, сповненого експресії і глибокого соціального змісту.

З'ясовано, що серед складних прикметників більш уживаними у досліджуваних текстах є композити з другим компонентом -носний, -тканий, -любний, -сяйний, -творний, -творчий і под. Другий компонент, що містить сему “дія”, поєднується із семантично різними основами (назвами істот, абстрактних понять, назвами частин тіла, із порядковими числівниками, з основами на позначення часового відліку чи тривалості тощо), що зумовлено задумом автора.

У результаті дослідження виявлено продуктивні структурно-семантичні моделі, за якими творяться складні прикметники поетичної мови: «сема “життя, мир” + -носний», «сема “предмет” + -носний», «сема “колір” + -тканий», «сема “істота” + -любний», «сема “мир” + -любний (-любивий)» і под.

Аналіз структурно-семантичних моделей складних прикметників поетичної мови показав, що компоненти композита мотивують утворення таких номінацій, які в сучасній українській мові фіксуються як поетизми. Складні прикметникові утворення поповнюють словник мови поезії ХХ століття.

Ключові слова: *складні прикметники, композити, структурно-семантична модель, структурний компонент, сема «дія», сполучуваність, семантика.*

Постановка проблеми. У поетичних творах широко використовуються складні прикметники, які мають значні естетичні й експресивні можливості, що зумовлено їх структурою і семантичними особливостями. Велика частина прикметників-композитів поетичної мови – це індивідуально-авторські утворення, які виникають на базі існуючих в мові слів за усталеними в сучасній українській мові словотворчими моделями. У складних прикметниках закладене не лише значення складових компонентів, але і їх власні, «автономні» смислові й експресивні значення, які і визначають семантико-зображальні властивості всього складного слова як

цілого. Індивідуально-авторські складні прикметники є одним із сконденсованих засобів художньої виразності, емоційної насиченості, засобом передачі авторської позиції, світобачення і світосприймання.

Серед прикметникових композитів, що використовуються в поетичній мові, на окрему увагу заслуговують прикметники, другий компонент яких містить сему “дія”. У поетичних текстах вони характеризуються сконденсованістю позначуваної ними ознаки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські лінгвісти вивчають складні прикметники за їх морфемним складом, словотвірною структурою, семантикою. Про виражальні можливості прикметникових композитів ідеться у працях О. Воронової, Т. Глебової, О. Дзівак, В. Дятчук, С. Єрмоленко, Р. Зорівчак, А. Критенко, П. Палько, З. Петрової, Л. Пустовіт, Л. Рожило, Л. Ставицької, Л. Савченко, О. Сидоренко, Н. Сидяченко та інших.

У наукових розвідках Л. Азарової, М. Доленко, Н. Клименко, О. Мізіної, З. Олійник, О. Поліщук, Л. Пашко, О. Селіванової та інших знаходимо детальну характеристику складних слів, у тому числі й складних прикметників, їх структурно-семантичних типів та синтаксичних функцій.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз структурно-семантичних моделей складних прикметників з другим компонентом, що містить сему “дія”, виявлення найбільш продуктивних моделей, за якими творяться прикметники-композити, що в сучасній українській мові фіксуються як поетизми.

Джерельною базою дослідження послужили поетичні збірки 87 поетів ХХ століття, зокрема М. Рильського, П. Тичини, В. Сосюри, А. Малишка, І. Драча, Б. Олійника, М. Бажана, Л. Костенко, В. Стуса, В. Симоненка, Е. Андіївської, В. Голобородька, С. Гординського, В. Барки та інших авторів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Значна частина складних прикметників поетичної мови утворюються від основ іменника і дієслова, причому, віддієслівна основа є другим компонентом композита. У

досліджуваних текстах високою частотністю вживання відзначаються складні прикметники з другим компонентом *-носний*, *-тканий*, *-любний*, *-сыйний*, *-творний*, *-творчий* і под.

Широку сполучуваність у поетичних текстах має компонент *-носний*, що означає «який щось приносить, наближає». Найчастіше цей елемент поєднується з основами, що містять сему “мир, життя” (*живоносний*, *життєносний*, *мироносний*, *побідоносний*, *свободоносний*). Сюди відносимо також прикметник *смертоносний*, який семантично протилежний композиту *життєносний* і означає «який несе смерть, наближає кінець життя».

У складі композитних прикметників, перший компонент яких – назва предмета, основа *-носний*, крім значення «який щось приносить, наближає», має значення «возвеличує, підносить»: *вінцєносний*, *зброєносний*, *зорєносний*, *орденоносний*.

Значно рідше компонент *-носний* сполучається з основами, що містять сему “явище природи” та “матеріал, речовина”: *бурєносний*, *громоносний*, *світлоносний*, *медоносний* тощо. Поодинокі випадки спостережені поєднання *-носний* з елементами, які вказують на місце, простір (*земноносний*), результат (*плодоносний*) та містять сему «звук» (*пісенноносний*).

Сполучуваність компонента *-носний*, яка відображена на схема 1, з основами відповідної семантики є підставою для розрізнення таких структурно-семантичних моделей складних прикметників:

а) «сема “мир, життя” + *-носний*»: *живоносний*, *мироносний*, *побідоносний*, *свободоносний*, *смертоносний* і под;

б) «сема “предмет” + *-носний*»: *вінцєносний*, *зброєносний*, *зорєносний*, *орденоносний*;

в) «сема “явище природи” + *-носний*»: *бурєносний*, *громоносний*, *світлоносний*;

г) «сема “матеріал, речовина” + *-носний*»: *золотоносний*, *злотоносний*, *медоносний*;

г) «сема “звук” + *-носний*»: *пісенноносний*;

д) «сема “місце, простір” -носний»: *земноносний*;

е) складні прикметники, перша основа яких вказує на певний результат:
плодоносний.

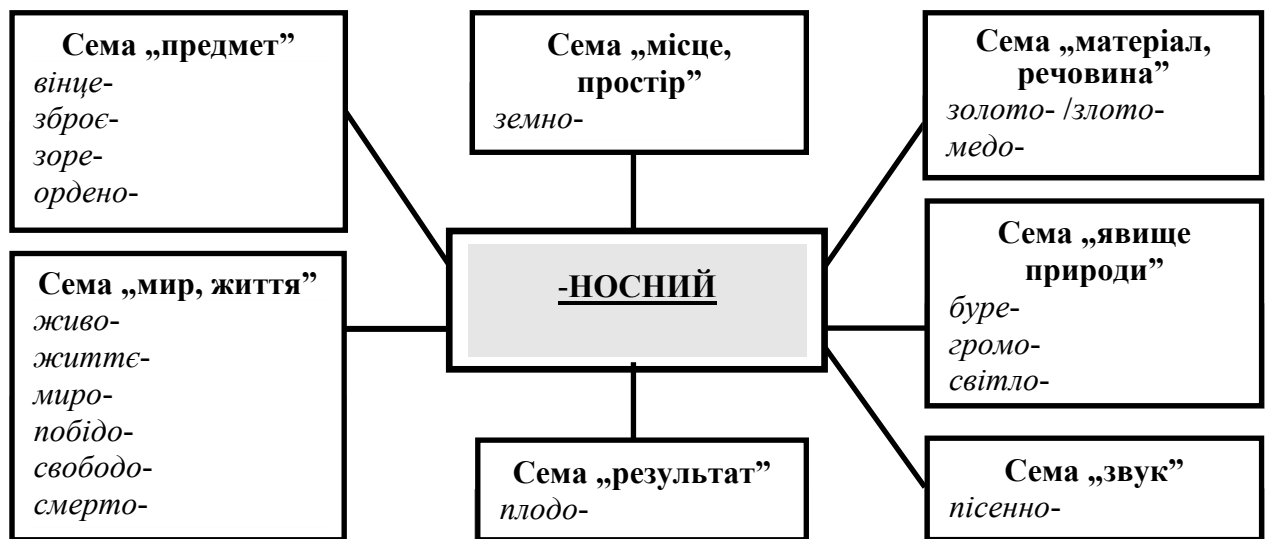

Схема 1. Сполучуваність компонента **-носний**

Структурно-семантичні моделі прикметникових композитів із семою першого компонента “звук”, “результат”, “місце, простір” у мові поезії мало продуктивні. Для поетичної мови характерні такі складні прикметники: *буреносний, громоносний, життєносний, зброєносний, земноносний, мироносний, пісенноносний, свободоносний*. Серед складних прикметників, спостережених у досліджуваних текстах, загальномовними словниками фіксуються композити *вінценосний, живоносний, зореносний, злотоносний, золотоносний, медоносний, орденоносний, плодоносний, побідоносний, світлоносний, смертоносний* [1, с. 387].

Складні прикметники з компонентом *-тканий* в українській мові переважно характеризують предмети щодо кольору, матеріалу, розміру. Тому не випадково у досліджуваних текстах найбільше зафіксовано прикметникових композитів, перший компонент яких – назва металу (золото – *золототканий, злототканий*, срібло – *сріблотканий*) чи кольору (зелений – *зеленотканий*, срібний – *срібнотканий*, червоний – *червонотканий*). Наприклад: «*Прийди, прийди, мій співе, мій коханий, І день візьми з собою злототканий*» (Х. Алчевська); «*І весь палкий, золототканий Із прірви сну і*

забуття Ти встанеш, **краю** мій коханий, До мрій і кращого життя!» (Х.Алчевська). «І **майдан**, від сонця ставши **злототканим**, Мерехтить, мов плесо, серед світлих стін» (М. Бажан); «Де вічним сяєвом, прозора і легка, Горить **мозаїка** Софії **злототкана**...» (М. Бажан); «День осінній – наче грецька наволока. Русь моя! **Золототкана** Русь! Вибігайте, припадіть до стремени: Повернувся князь наш, повернувсь!» (О. Ольжич).

Складні прикметники із семою “враження, психологічне сприймання” та із семою “розмір” у мові поезії рідко вживані, пор.: *мрійнотканий, ніжнотканий, тонкотканий*.

На підставі сполучуваності компонента –*тканий* з основами відповідної семантики розрізняємо такі структурно-семантичні моделі складних прикметників:

а) складні прикметники з першим колірним компонентом: *зеленотканий, срібнотканий, червонотканий*;

б) прикметники-композиції із семою “матеріал, метал” у першій основі: *золотканий, злототканий, сріблотканий*;

в) складні прикметники, перший компонент яких вказує на враження, психологічне сприймання: *мрійнотканий, ніжнотканий*;

г) прикметники із семою “розмір” у першій основі: *тонкотканий*.

Загальномовними словниками української мови фіксуються прикметники *злототканий, золототканий, самотканий, сріблотканий* [1, с. 332], які спостережені у досліджуваних текстах. Композиції *зеленотканий, червонотканий, мрійнотканий, ніжнотканий, тонкотканий* є індивідуально-авторськими утвореннями і характерні для мови поезії.

Значення дієслова *любити* у складних прикметниках реалізується у формах *-любний* та *-любивий*. У досліджуваних текстах складних прикметників із компонентом *-любивий* спостережено лише три – *гостелюбивий, миролюбивий, водолубивий*. Складні прикметники із компонентом *-любний* у поетичній мові вживаються частіше. Компонент *-любний* має розгалужену сітку сполучуваності. Поєднується компонент

-любний із назвами істот (друг – *дружелюбний*, гість – *гостелюбний*, народ – *народолюбний*, брат – *братолюбний*), із назвами почестей (слава – *славолюбний*, честь – *честолобний*, влада – *владолюбний*). Часто першим компонентом у складних прикметниках виступає основа із семою “мир” (*миролюбний*, *волелюбний*, *свободолюбний*). Зауважимо, що основи *госте-* та *миро-* поєднуються як із компонентом -любний (*гостелюбний*, *миролюбний*), так і з -любивий (*гостелюбивий*, *миролюбивий*). У досліджуваних текстах спостережено лише один композит із семою “праця” у першій основі (*трудолюбний*).

Складні прикметники з компонентом -любний (-любивий) у поетичних творах утворюються за такими структурно-семантичними моделями:

а) «сема “істота” + -любний (-любивий)»: *братолюбний*, *гостелюбний*, *гостелюбивий*, *дружелюбний*, *народолюбний*. Модель продуктивна;

б) «сема “мир” + -любний (-любивий)»: *волелюбний*, *миролюбний*, *миролюбивий*, *свободолюбний*. Модель продуктивна;

в) «сема “почесть” + -любний»: *владолюбний*, *славолюбний*, *честолобний*. У досліджуваних текстах складних прикметників із компонентом -любивий, утворених за цією структурно-семантичною моделлю, не зафіксовано;

г) «сема “явище природи” + -любивий»: *водолюбивий*;

г) «семою “праця” + -любивий»: *трудолюбивий*.

Загальномовними словниками української мови засвідчується значна кількість складних прикметників із компонентом -любний, але із спостережених у поетичних текстах словники подають лише прикметники *дружелюбний*, *волелюбний*, *гостелюбний*, *славолюбний*, *владолюбний*, *свободолюбний*, *народолюбний*, *трудолюбний*, *миролюбний*, *братолюбний*, *честолобний* [1, 339]. Композити із компонентом -любивий рідко фіксуються загальномовними словниками. Так, прикметники *гостелюбивий*, *миролюбивий*, *водолюбний*, виявлені у досліджуваних текстах, Інверсійний словник не подає.

Компонент *-сяйний* найчастіше сполучається з основами, що вказують на предмети, явища природи, які виділяються яскравим світлом, блиском, сяють. Складні прикметники з *-сяйний* і першою основою – назвою предметів, явищ, як правило, містять порівняльну ознаку (*зоресяйний* – сяє, як зоря; *сонцесяйний* – сяє, як сонце) чи вказує на межі поширення сяйва (*світлосяйний* – сяє на весь світ). Значно рідше компонент *-сяйний* поєднується із кольороназвами на позначення світлоти кольору (*світлий* – *світлосяйний*, *ясний* – *ясносяйний*), із назвами металу (*золото* – *золотосяйний*) та з основами, що вказують на характер, психічний склад (*ніжний* – *ніжносяйний*).

Сполучуваність компонента *-сяйний* дає підстави для розрізнення таких структурно-семантичних моделей складних прикметників:

а) складні прикметники з першою основою – кольоропозначенням: *світлосяйний*, *ясносяйний*;

б) прикметники-композити, перша основа яких – назва металу: *золотосяйний*, *злotosяйний*;

в) прикметникові композити, у яких перша основа – назва явища природи: *зоресяйний*, *світлосяйний*, *сонцесяйний*;

г) складні прикметники із семою “фізичні якості” у першій основі: *сліпосяйний*;

ґ) прикметники, у яких перша основа містить вказівку на характер, психічний склад: *ніжносяйний*.

Частина складних прикметників із компонентом *-сяйний* є авторськими неологізмами, які характерні для мови поезії: *світлосяйний*, *ясносяйний*, *злotosяйний*, *сліпосяйний*, *ніжносяйний*.

Значення дієслова *творити* «викликати до життя що-небудь, давати існування чомусь» [3, т. X, с. 52-53] у складних прикметниках реалізується у формах *-творний*, *-творений*, *-творчий*, *-творящий*, які характеризуються різною продуктивністю вживання. Так, високою вживаністю у досліджуваних текстах відзначаються композити із компонентом *-творчий* та

-творний (всетворчий, животворчий, життєтворчий, миротворчий, піснетворчий, рукотворний, нерукотворний, миротворний, чудотворний і ін.). Наприклад: «Я тепер у джмелине тремоло заслуханий більше, ніж у власне єство. Та інколи, від спогадів дощу обмоклий, гріюсь під **животворним** омофором строф» (І. Калинець); «Весна! Прекрасна, чарівна, Скрізь **животворча**, де не стане...» (О. Олесь); «А навкруг – дубів орлині крила В сонячну врізаються блакить. То земна **животворяща** сила Підніма їх в височінь» (П. Дорошко).

Композити із компонентами -творений і -творящий у мові поезії рідко вживані, пор.: *духотворений, одухотворений, животворящий, трудотворящий.*

Сполучуваність компонента із семою “творити” дуже широка. Поєднується компонент -творний (-творений, -творчий, -творящий) із основами – назвами абстрактних понять (сон – *снотворний*, чудо – *чудотворний*, дух – *духотворений* і под.). Значно рідше ці елементи сполучаються з основами – назвами частин тіла (*рукотворний*), із порядковими числівниками (перший – *першотворчий*), з основами на позначення часового відліку чи тривалості (*яротворчий, вічнотворчий*) та з основами, що містять сему “форма” (*формотворчий*) тощо.

Якщо компонент -творний, -творчий, -творящий поєднується з основами різної семантики, то -творений у досліджуваних текстах спостережений лише у поєднанні з елементом *духо-* та його формою *одухо-*: *духотворений, одухотворений.*

За сполучуваністю компонента -творний (-творчий, -творений, -творящий), яка відображена на схемі 2, з основами відповідної семантики розрізняємо такі структурно-семантичні моделі складних прикметників:

а) складні прикметники, перший компонент яких – назва абстрактного поняття: *животворчий, животворящий, життєтворчий, життєтворний, миротворчий, миротворний, одухотворений, чудотворний, снотворний, космотворчий* та под.;

б) прикметники-композиції, перша основа яких – назва частини тіла: *рукотворний* тощо;

в) прикметникові композиції, у яких перший компонент вказує на час, тривалість дії: *вічнотворчий, яротворчий*;

г) композиційні прикметники, перший компонент яких містить сему “звукове сприймання”: *піснетворчий, словотворчий*;

г) прикметники із семою “напрямок дії” у першій основі: *всетворчий*;

д) прикметникові композиції, перший компонент яких – порядковий числівник: *першотворчий*;

е) складні прикметники із семою “праця” у першій основі: *трудостворюючий*;

є) складні прикметники, перша основа яких містить сему “форма”: *формотворчий*.

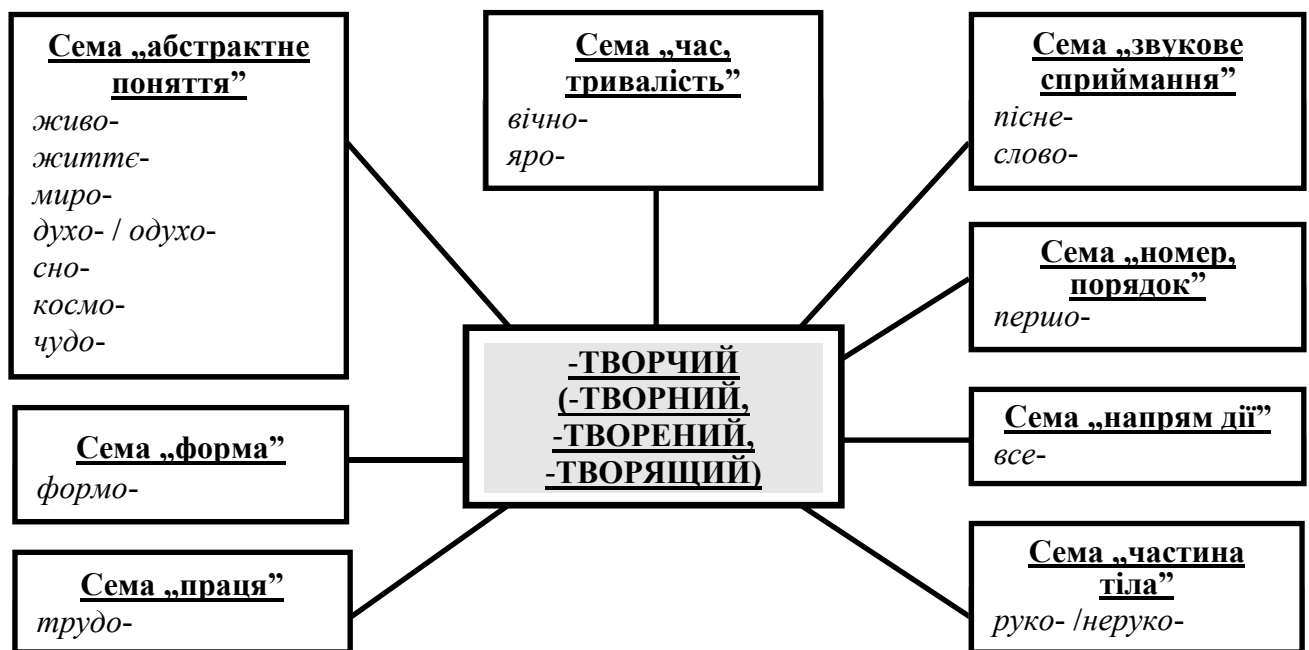

Схема 2. Сполучуваність компонента із семою “творити”

Найвищою продуктивністю відзначається структурно-семантична модель «сема “абстрактне поняття” + сема “творити”», інші моделі малопродуктивні.

У загальномовних словниках прикметники з компонентом *-творний*, *-творчий* широко представлені, пор. у Інверсійному словнику: *животворний*, *чудотворний*, *рукотворний*, *нерукотворний*, *снотворний*, *миротворний*, *всетворчий*, *животворчий*, *формотворчий* [1, с. 383, 430]. Серед композитів з елементом *-творений*, які вживаються у поетичних творах, словники подають лише прикметник *одухотворений* [1, с. 358].

Належністю до високого стилю характеризуються композити з компонентом *-творющий*. Словник мови поезії фіксує такі прикметники *животворящий*, *трудостворящий* та композити *життєтворчий*, *життєтворний*, *миротворчий*, *духотворений*, *космотворчий*, *вічнотворчий*, *яротворчий*, *піснетворчий*, *словотворчий*, *першотворчий* [2].

Висновки. Отже, одним із основних способів творення складних прикметників в українській поетичній мові є поєднання віддієслівних основ у другій частині слова з семантично різними компонентами. У досліджуваних текстах найбільше спостережено складних прикметників з основою *-творчий* та з компонентом *-носий*. Прикметники з елементами *-тканий*, *-любний*, *-любивий*, *-саяйний*, *-творющий*, *-творений* порівняно нечисельні.

Віддієслівні основи характеризуються семантично різноманітною сполучуваністю. Поєднуються віддієслівні основи із кольороназвами, з назвами предметів та явищ природи, з назвами істот, матеріалу, з назвами абстрактних понять тощо.

У поетичній мові високою продуктивністю характеризуються структурно-семантичні моделі типу «сема “життя, мир” + *-носний*», «сема “предмет” + *-носний*», «сема “колір” + *-тканий*», «сема “істота” + *-любний*», «сема “мир” + *-любний* (*-любивий*)» і под.

Значна частина складних прикметників з віддієслівними основами є авторськими неологізмами і характерна для мови поезії: *буреносний*, *громоносний*, *пісенноносний*, *мрійнотканий*, *ніжнотканий*, *сліпосаяйний*, *ніжносаяйний*, *вічнотворчий*, *животворящий*, *піснетворчий* тощо.

Список літератури:

1. Інверсійний словник української мови / Відпов. ред. С. П. Бевзенко. Київ : Наукова думка, 1985. 811 с.
2. Рудь О. М. Поетичне слововживання складних прикметників та дієприкметників. Словник. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2001. 270 с.
3. Словник української мови: В 11 т. Київ : Наукова думка, 1970–1980.

Rud' O. M. STRUCTURAL-SEMANTIC MODELS OF COMPLEX ADJECTIVES WITH THE SECOND COMPONENT OF SEMANTIC UNIT "ACTION" (based on the material of Ukrainian poetry of the XX-th century)

The article analyzes structural-semantic models of complex adjectives, the second component of which contains the semantic unit “action”. The material of the study was the adjective composites selected from the poetic collections of the poets of the XX-th century.

It is noted that Ukrainian poetry uses both complex and individual-author adjectives that arise on the basis of existing words, according to fixed principles of modern Ukrainian word-formation models. Individual-author adjectives are characterized by more complex semantic structure, which is conditioned by both more complex word-formation structure and contextual environment, under the influence of which in derivative units appear additional semantic units. The emergence of individual-author composite adjectives in the poetic language is caused by the poet's efforts to discover new meanings in the word; the necessity to convey complex trait or feature in one word; the desire to convey to the reader all the complexity and versatility of a poetic image filled with expression and deep social content.

It was found out that among complex adjectives the most used in the studied texts are composites with the second component *-носний, -тканий, -любний, -сйний, -творний, -творчий*. The second component, which contains semantic unit “action”, is combined with semantically different bases (creature

names, abstract concepts, names of body parts, ordinal numbers, bases for time reference or duration, etc.), which is predetermined by the author's intention.

The result of the research has revealed productive structural-semantic models by which complex adjectives of poetic language are created: «semantic unit "life, peace "+ *-носний*», «semantic unit "subject"+ *-носний*», «semantic unit "color"+ *-тканий*», «semantic unit "creature"+ *-любний*», «semantic unit "world"+ *-любний (-любивий)*».

The analysis of structural-semantic models of complex adjectives of the poetic language has shown that composite components motivate the formation of such nominations, which are recorded as “poeticisms” in modern Ukrainian language. Complex adjectives replenish the poetry language of the XX-th century.

Keywords: compound adjectives, composites, structural-semantic model, structural component, semantic unit “action”, connectivity, semantics.